An International Multidisciplinary
Quarterly Research Journal

ISO 9001:2008 QMS
ISBN / ISSN

AJANTA

Volume - IX, Issue - I, January - March - 2020
ISSN - 2277 - 5730
Impact Factor - 6.399 (www.sjifactor.com)

Is Hereby Awarding This Certificate To

In Recognition of the Publication of the Paper Entitled

वंदनीय राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Ajanta Prakashan, Jaisingpura, Near University Gate, Aurangabad. (M.S.) 431 004
Mob. No. 9579260877, 8390984760 Tel. No.: (0240) 2400877,
ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

Editor : Vinay S. Hatole

Peer Reviewed Referred
and UGC Listed Journal

Volume - IX, Issue - I,
January - March – 2020
Marathi Part - IV

Impact Factor / Indexing
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

An International
Multidisciplinary
Quarterly
Research Journal

AJANTA

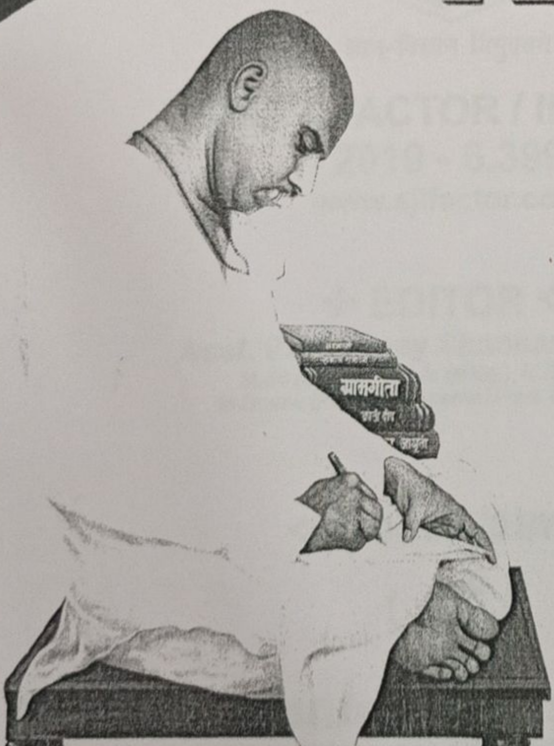

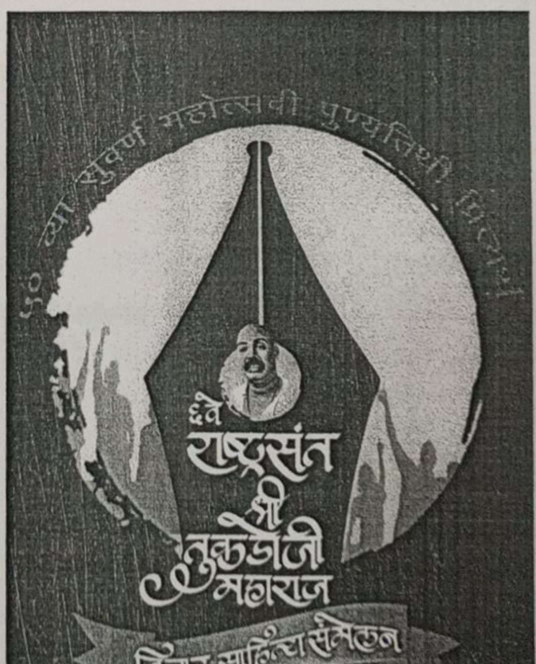

Ajanta Prakashan

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - IX Issue - I January - March - 2020

MARATHI PART - IV

Peer Reviewed Referred and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2019 - 6.399
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖
Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.), M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

CONTENTS OF MARATHI PART - IV

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२७	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे स्त्री विषयक विचार **प्रा. आर. आर. पाटील**	११२-११५
२८	ग्राम स्वच्छता व रामधून एक ग्राम जागृतीची चळवळ **श्री. आर. एच. खंदारे**	११६-११८
२९	राष्ट्रसंत पृथकता आणि विशेषता **प्रा. डॉ. आनंद वसंत कुडूल**	११९-१२५
३०	राष्ट्रसंतांचे वैचारिक विश्व **डॉ. अनमोल शेंडे**	१२६-१३०
३१	राष्ट्रसंताचे ग्रामिण विकासाबाबत विचार **प्रा. डॉ. संतोष सदाशिवराव मिसाळ**	१३१-१३३
३२	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामस्वराज्य संकल्पना **रविंद्र चांगोजी मोहतुरे**	१३४-१३७
३३	वंदनीय राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन **सतिश दगडूजी जमधाडे**	१३८-१४०
३४	राष्ट्रसंतांचे युवकांना आवाहन **प्रा. डॉ. हरिश्चंद्र माधवराव कामडी**	१४१-१४४
३५	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचे संगीतमय भजनांद्वारे समाज प्रबोधन **प्रा. डॉ. सचिन सुरेशराव वंडगर**	१४५-१४८
३६	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांचे सांगीतिक प्रयोग **प्रा. संतोष ना. वावगे**	१४९-१५०
३७	तुकडोजींच्या खंजेरी निनादातुन डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा गुणगौरव **प्रा. कु. प्रिती बी. इंगळे (वाकपांजर)**	१५१-१५५
३८	राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी सांगितलेले समाजव्यवस्थेचे अर्थव्यवहारावर परिणाम **प्रा.विनायक दशरथ नाकतोडे**	१५६-१५८

VOLUME - IX, ISSUE - I – JANUARY - MARCH - 2020
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 6.399 (www.sjifactor.com)

३३. वंदनीय राष्ट्रसंतांचा संगीत विषयक दृष्टिकोन

सतिश दगडूजी जमधाडे
सहाय्यक प्राध्यापक संगीत विभाग, श्री गणेश कला महाविद्यालय, कुंभारी अकोला.

प्रस्तावना

भारत हा कृषी प्रधान तसेच खेडयांची वस्ती असलेला देश आहे. खेडयापासुन सुरवात केली तरच देशाचा सर्वांगीन विकास होईल हा विचार मणात ठेवुन जनसेवा हीच जणु ईश्वरसेवा हया ध्यासाने झपाटून जावून लोकजागृती,जनउध्दार, माणुस घडविला पाहीजे ही भावना मणात ठेवुन समाजाला जागविण्याचे महाण कार्य केले वंदनीय राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांनी.

विदर्भातील अमरावती जिल्हयाच्या यावली या लहानश्या खेडयात दि. 30 एप्रील 1909 रोजी पिता बंडोजी इंगळे व माता मंजुळादेवी या दांपत्याच्या घरी जे रत्न जन्माला आले ते माणिक. गुरु आडकोजी च्या कृपेने तुकडोजी व तत्कालीन राष्ट्रपती डॉ. राजेंद्र प्रसाद यांनी दिलेल्या उपाधीने राष्ट्रसंत झाले.

संतांची भुमी असलेल्या महाराष्ट्रात संताच्या मांदीआळीत राष्ट्रसंताचे स्थान अजरामर राहील ते त्यांच्या कार्यामुळे. तत्कालीन समाजावर जातीभेदाचा अंधश्रध्देचा पगडा होता. कारण होते निरक्षरता, समाजातील सर्व घटकांचा सर्वांगीन विकास म्हणजे ग्रामोन्नती ,तो व्हावा म्हणून ते आयुष्यभर झटत राहीले.

समाजाला जागृत करण्यासाठी त्यांनी अनेक गीतांची रचना केली. कोणताही विचार गीतामधून त्याला संगीताची जोड देवुन सांगीतला तर तो लवकर पटतो हे त्यांना माहीत होते म्हणूनच त्यांनी मुद्दाम सर्वांना परिचीत असलेल्या गीतांच्या चाली आपल्या गीताला देवून गायनाला सुरवात केली. संगीताद्वारे विचार सहज या ह्रदयीचा त्या ह्रदयी पोहचतो, गीतांच्या सोप्या व परिचीत चालीमुळे सामाण्यांना ती गाणी सहज समजु लागली, तोंडपाठ होऊ लागली.

भारतीय शास्त्रीय संगीतातील चालीसोबत लोक संगीतातील चालींचाही समावेश राष्ट्रसंतांनी भजनातुन करून समाज परीवर्तन केले. रेडीओवरून प्रसारीत होणारी चित्रपट गीते सामाण्य जनतेनी एकलेली असल्याने त्याही गीतांच्या चालीवर राष्ट्रसंतांनी अनेक भजने रचली व सादर केली. संत तुकारामांना ते आपला आदर्श माणीत असल्याने त्यांच्या रचनेत ते "तुका म्हणे "असे लिहीत पण गुरू अडकोजींच्या सांगण्यावरून तुकडोजी हे नाव धारण करून तुकडया म्हणे या नावाने रचना केल्या.

सदगुरू अडकोजीने मुझपर बडी कृपा किया।
तुम भी भजन लिखते रहो यह आशीष मुझको दिया।

व्यसनाधीन झालेल्या समाजाला, अनिष्ठ चालीरीतीत गुरफटलेल्यांना झोपेतुन जागे करण्यासाठी त्यांची खंजेरी कडाडली त्यांनी मारलेली खंजेरीवरील थाप म्हणजे बुरसटलेल्या विचारांवर चपराक होती. आजही त्यांच्या

खंजेरी भजनाचा वारसा गुरुदेव सेवा मंडळी जपतांना दिसते. राष्ट्रसंताच्या कल्पनेतील भारत हा त्यांच्या ग्रामगीतेतुन दिसतो. संत गाडगे महाराजांनी ग्रामगीतेला गीता ज्ञानेश्वरी ची उपमा दीली.

राष्ट्रसंतांची खंजेरी भजन शैली ही एक आगळी वेगळी शैली होती. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांना निसर्गदत्त मधुर ,व भारदस्त आवाजाची देणगी लाभली होती. समाजातील अशिक्षीतपणा, गरीबी, अंधश्रध्दा, व्यसन ,स्त्री पुरूष असमानता इ. समस्यांनी सामाण्यांचे जीवन व्यतीत झाले असतांना हातामध्ये लेखनी घेवुन भजनांची निर्मीती करून ती आपल्या खंजेरी भजनांच्या खास शैलीने प्रभावीपणे लोकांपर्यंत पोहचवली. तुकडोजी महाराजांनी आपल्या भजनात अनेक वाद्यांचा वापर केला. मग ती एकतारी असो, तबला पेटी, ढोलकी असो. या सर्व वाद्यांमध्ये त्यांना प्रीय होती ती खंजेरी. त्यांचे बोट खंजेरीवर फीरताच सारा समुह मंतरून जाइ, ते कुठेही जावो ही खंजेरी त्यांच्या सोबत कायम असायची. 1955 मध्ये जपान मधील विश्वधर्म परिषदेच्या उद्घाटण प्रसंगी ही खंजेरी तीथेही कडाडली. हनोती बाबांच्या कृपेने खंजेरी राष्ट्रसंतांकडे आली आणि अजरामर झाली.

राष्ट्रसंतांनी ग्रामीण जीवनातील प्रत्येक पैलुला स्पर्ष केला. भजन हे केवळ धार्मीक न राहू देता वैज्ञानीक, देशभक्ती, सामाजीक दृष्टीने व्यापक केले.

मग शिक्षण असो

अक्षर शत्रूनां सामर्थ्य यावे । म्हणोनि प्रोढ शिक्षण चालवावे ।
घरा घरावरी नंबर द्यावे । नामपाटी लावोनिया ।

व्यायाम असो

व्यायामे वाढे प्रतिकार शक्ती । स्वावलंबनाची प्रवृत्ती ।
व्यायामे अंगी वाहे स्फूर्ती । कार्य करण्याची ।

समानता असो

सब के लीए खुला है । मंदीर यह हमारा ।
मतभेद को भुला है। मंदिर यह हमारा ।

राष्ट्रभक्ती असो

मत होना बेइमान देश को मत होना बेइमान ।
तेरे बुजुर्गोने खुन देकर दे दी तूझको शान ।

की भक्ती असो

मनि नाही भाव म्हणे देवा मला पाव ।
देव अश्यानी भेटायचा नाही रे ।
देव बाजारचा भाजीपाला नाही रे ।

त्यांनी आपल्या सांगीतीक भजनांमधुन काव्यामधुन महीला पुरूषांपेंक्षा कुठेही कमी नाही ती अबला नसुन सबला आहे हे सिध्द करून दाखविले.

यही आदि शक्ती है, तेरे घर नारी बन के आ गई ।

जैसा तुने समझा इसे, वह काम तेरे कर रही ।

गर तु इसे बलवान कहकर जंग मे छोड दे तो देंख !

झॉसी की तरह कई शत्रुओ को तोड दे ।

निष्कर्ष

राष्ट्रसंतांनी तत्कालीन समाजाची नाडी ओळखुन आपल्या काव्यांनी आणि आपल्या खंजेरी भजनांनी समाजामध्ये वैचारीक कांती घडवुन आनली. याचा समाज सदैव ऋणी राहील.

संदर्भ ग्रंथ

1. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज गौरव ग्रंथ –प्राचार्य रा.तु. भगत.
2. राष्ट्रसंत तुकडोजी : जीवन व कार्य, संपादक –डॉ. सुभाष सावरकर
3. राष्ट्रसंतांची ग्रामगीता – संपादक सुदाम सावरकर
4. भगवान तुकडोजी – बाबा आवारे
5. ग्रामगीता– राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज – श्री गुरूदेव प्रकाशन मोझरी
6. मानवतचे महापुजारी राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज– प्रा.अमोल कडवे–अमोल प्रकाशन नागपुर.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Special Issue-03, February 2020

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne
Smruti Arogya And Shikshan Prasarak Mandal's

Sahakar Maharshi Late Bhaskarrao Shingne Arts College,

Khamgaon, Dist.Buldhana

Organizes

One Day Interdisciplinary National Conference On

Humanities, Culture And Society

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

VIDYAWARTA®

Peer-Reviewed International Refereed Research Journal

Special Issue- February- 2020

(Vol- 3

Sahakar Maharshi Late Bhaskaarrao Shingne
Smruti Arogya and Shikshan Prasarak Mandal's

SAHAKAR MAHARSHI LATE BHASKARRAO SHINGE ARTS COLLEGE,

KHAMGAON, DIST.BULDHANA (M.S.)

(Affiliated to Sant Gadge Baba Amravati University, Amravati.)

• Organizes •

One Day Inter Disciplinary National Conference on

HUMANITIES, CULTURE AND SOCIETY

Editorial Board & review Committee

- **Chief Editor**
Dr Gholap Bapu Ganpat
Parli_Vaijnath,Dist. Beed Pin-431515 (Maharashtra)
9850203295, 7588057695
vidyawarta@gmail.com

- **M.Saleem**
saien,Ghulam street
Fatehgarh Sialkot city
Pakistan. Phone Nr. 0092 3007134022
saleem.1938@hotmail.com

- **Dr. Momin Mujtaba**
Faculty Member,Dept. of Business Admin.
Prince Salman Bin AbdulAziz University
Ministry of Higher Education,Kingdom of Saudi Arabia, Tel No.: +966-17862370 Extn: 1122

- **N.Nagendrakumar**
115/478, Campus road,
Konesapuri, Nilaveli (Postal code-31010),
Trincomalee, Sri Lanka
nagendrakumarn@esn.ac.lk

- **Dr. Vikas Sudam Padalkar**
vikaspadalkar@gmail.com
Cell. +91 98908 13228 (India),
+ 81 90969 83228 (Japan)

- **Dr. Wankhede Umakant**
Navgan College, Parli –v Dist. Beed
Pin 431126 Maharashtra
Mobi.9421336952
umakantwankhede@rediffmail.com

- **Dr. Basantani Vinita**
B-2/8, Sukhwani Paradise,
Behind Hotel Ganesh, Pimpri,
Pune-17 Cell: 09405429484,

- **Dr. Bharat Upadhya**
Post.Warnanagar, Tq.Panhala,
Dist.Kolhapur-4316113
Mobi.7588266926

- **Jubraj Khamari**
AT/PO - Sarkanda, P.S./Block - Sohela
Via/Dist. - Bargarh, Pin - 768028 (Orissa)
Mob. No. – 09827983437
jubrajkhamari@gmail.com

- **Krupa Sophia Livingston**
289/55, Vasanthapuram,
ICMC, Chinna Thirupathy Post,
Salem- 636008 +919655554464
davidswbts@gmail.com

- **Dr. Wagh Anand**
Dept. Of Lifelong Learning and Extension
Dr B A M U Aurangabad pin 431004
Mobi. 9545778985
wagh.anand915@gmail.com

- **Dr. Ambhore Shankar**
Jalna,Maharashtra
shankar296@gmail.com
Mobi.9422215556

- **Dr. Ashish Kumar**
A-2/157, Sector-3, Rohini, Delhi -110085
Ph.no: 09811055359

- **Prof. Surwade Yogesh**
Dept. Of Library, Dr B A M U Aurangabad , Pin 431004
Cell No: +919860768499
yogeshps85@gmail.com

- **Dr.Deepak Vishwasrao Patil,**
At.Post.Saundhane, Near
Kalavishwa Computer, Tq.Dist.Dhule-424002.
Mobi. 9923811609
patildipak22583@gmail.com

- **Dr.Vidhya.M.Patwari**
Vanshree Nagar,Behind Hotel
Dawat, Mantha Road, Jalna-431203
Mobi.9422479302
patwarivm@rediffmail.com

- **Dr.Varma Anju**
Assistant Professor, Dept. of Education,
Sikkim University 6th Mile, Samdur Tadong-737102
GANGTOK - Sikkim, (M.8001605914)
anjuverma2009@rediffmail.com

- **Dr.Pramod Bhagwan Padwal**
Associate Professor,Department of Marathi
Banaras Hindu University,
Varanasi-221005.(Uttar Pradesh)
Mobi. 9450533466
pbpadwal@gmail.com

28) Human Rights and Slavery
Dr. M. R. Shinde, Buldana ||104

29) Library Consortia In India: Initiatives And Needs
Prof. Dipak Ghuge, Khamgon ||108

30) Marginality and State of Mind
Dr. Sushil Ramdasji Dhuldhar, Mumbai ||112

31) जगन्नाथ शंकरशेट यांचे शुध्दीकरण कार्यातील योगदान
डॉ. गोविंद मा. तिरमनवार, अमरावती ||113

32) स्वच्छता अभियान - महात्मा गांधीजींच्या स्वप्नांची फलश्रुती
डॉ. ओमप्रकाश बोबडे, अमरावती ||115

33) मानवाधिकार आणि भारतीय समाज : एक समाजशास्त्रीय अध्ययन
डॉ. पद्मानंद मनोहर तायडे, वाशिम ||118

34) संत जगदगुरु तुकोबांनी इस्लाम विचारधारा विषयी मांडलेले विचार
प्रा. डॉ. रमेश भ. जाधव, अमरावती ||122

35) जागतिकीकरणाचा भारतीय सामाजिक संरचनेवरील प्रभाव
प्रा. डॉ. सुनिल प्रल्हाद गायगोळ, अकोला ||124

36) व्यायाम व खेळाच्या संस्कृतीचे महत्व
डॉ. वंदना दामोधर आरक, अहमदनगर ||128

37) मानवी जीवनात संगीताचे स्थान
प्रा सतिश जमधाडे, कुंभारी अकोला ||130

38) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण
प्रा. नीता पाठक, अकोला ||131

39) वऱ्हाड प्रांतातील मध्ययुगीन संत : संत पहाडसिंग महाराज
डॉ. किशोर मारोती वानखडे, बुलडाणा ||134

40) संस्कृतीचे शिक्षणातील योगदान
प्रा.डॉ. मुश्ताक आर. शहा., अकोला ||138

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

37

मानवी जीवनात संगीताचे स्थान

प्रा सतिश जमधाडे
सहाय्यक प्राध्यापक संगीत विभाग,
श्री गणेश कला महाविद्यालय कुंभारी अकोला.

प्रस्तावना :

संगीत हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. मनुष्य हा समाजशील, कलाप्रीय, सृजनशीलता असणारा, सौंदर्याचा आस्वाद घेणारा प्राणी आहे. भारतीय व पाश्चात्य विद्वानांच्या मते जीवनातील प्रत्येक कार्य कलात्मक मानल्या गेले आहे. प्रत्येक व्यक्तीला संगीत आवडतेच. संगीत जीवन जगण्याची उर्जा देते, दुःख विसरण्यास मदतकरते, संगीतहे भावना अभीव्यक्तीचे एक सशक्त माध्यम आहे.संगीताची एक वेगळीच भाषा आहे. आनंदात असणारा मानुससुखी असतो, पण सुखी असणारा माणुस आनंदी असतोच असे नाही. उच्च कोटीच्या संगीतातुन आनंद मिळतो. स्वरांचा आनंद व अनुभव निखळ आहे. संगीताच्या माध्यमानेचकलाकार रसीकांच्या मणात घरकरतो, त्यांच्या हृदयात शिरतो.

दैनंदीन जीवन व संगीत:

मंगलप्रसंग:

ज्या क्षणी बालकाचा जन्म होतोतेथुनच त्याचा सांगीतीक जीवनाचा प्रवास सुरूहोतो. जन्मताच सुरूहोणारे बाळाचे रडणे म्हणजे त्याचा सुरचहोय. त्याच्या शरीरात एका लयीत धडधडणारेहृदय म्हणजे ताल होय. त्याच्या जन्माने घरातील वातावरण आनंदाने न्हाउन गेलेले असते. त्याच्या आगमना प्रित्यर्थ दारात मंगल वाद्याचे ध्वनी घुमु लागतात. बाळ रडतांना आईनेगायीलेली अंगाई कानावर पडताच झोक्याचा लयबध्द हिंदोळयावर त्याच रडण थांबुन तोखेळायला लागतो. तेंव्हा त्याच्या आईच्या चेहऱ्यावर अलगत हसू उमलत. जीवनातील प्रत्येक शुभप्रसंगाचा श्रीगणेशासंगीतानेकेला जातो. मग ते नामकरण असो, वाढदिवस असो, मुंज असो, लग्नसमारंभ असोकी मग मृत्यू असो, शेवटचा प्रवास सुध्दा राम नाम सत्य हे असे म्हणत असतांनाच टाळ, मृदंग, चिपळयाच्या गजरातत्याची अंत्ययात्रा निघते.

श्रमपरिहार :

शेतीवर कामकरीत असतांना किंवा मोटहाकित असतांना मोटेच्या कूईकूई आवाजात शेतकरी गायला लागताच बैल ही मोठया जोमाने मोट ओढू लागतात. तसेच नदीवर कपडे धुतांना, समुद्रावर मासेमारीकरतांना, सकाळच्या वेळी जात्यावर दळतांना ओव्यातुनगुणगुणत त्याच गाण्यात रूपांतरहोताचसारा क्षिण निघुन जातो आणि कामाला नवा हुरूप येतो. हीसंगीताची किमयाच म्हणावी लागेल.

मणप्रसन्नता :

पुर्वेला सुर्याची लाली येताच मंदिरातून आरत्या, भुपाळया ऐकू येवू लागतात. त्याच बरोबर सकाळच्या वेळी वासूदेवाची स्वारी गाण गात अंगणात येते त्याच गाण ऐकून मण डोलायला लागत.कूठे नंदिबैलवाले बैलाच्या गळयात किनकिनणाऱ्याघंटाच्या आवाजात आपले लक्ष वेधुन घेतात. मण प्रसन्नतेने भरून जाते.

भावना अभिव्यक्ती :

भावना अभिव्यक्तीचे सशक्त माध्यम म्हणूनसंगीताकडे पाहील्यास वावगे ठरणार नाही. एखादीगोष्ट शब्दात सांगीतल्या पेक्षा ती संगीताच्या माध्यमाने सांगीतली तरती जास्त परिणाम कारक ठरते. सुखापासून दुःखापर्यंत, संयोगापासुन वियोगापर्यंत, हसण्यापासून रडण्यापर्यंत सर्वच भावना संगीताने जास्त स्पष्ट होतात.

मणएकाग्रता :

संगीताद्वारे मणातील उद्वेग कमी होवुन मण शांत व स्थीर होवू लागत. झुळझुळ वाहणाऱ्या नदीच्या पाण्याचा आवाज, त्यावर पक्षांची मंजुळ किणकिण आपले कान ग्रहन करू लागतात. व आपन त्या आवाजात हरवून जातो. आपल्या आवडीचे एखादे गीत ऐकतांना आपन त्या स्वरात व तालात हरवतो. थोडक्यात संगीताने आपले मण एकाग्र होवू लागते.

सामाजीक जीवन व संगीत :

मनुष्य हा समाजशील व कुटुंब वत्सल प्राणी असल्याने आपल्या जीवनातील प्रत्येक घटनांना तो महत्व देतो. त्या प्रसंगी संगीत जीवनाला रंगविण्याचे काम करते. समाजाला जोडण्याचे, एकसंघ ठेवण्याचे काम संगीत करते. याच संगीताच्या आधारे व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी तसेच संत शिरोमनी गाडगे बाबांनी आपल्या भजन किर्तनाच्या मार्गाने समाजाचे प्रबोधन करून त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. कर्मठ रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रध्दा, व्यसन आदिंनी ग्रासलेल्या समाजाला, अज्ञानात खितपत पडलेल्या समाजाला जागृत करून अंधारातुन उजेडात आणले. ते फक्त संगीताच्या माध्यमानेच.

शैक्षणिक जीवन :

प्राचीन काळी मनुष्य जेंव्हा रानटी अवस्थेत होता, तेंव्हा शिक्षण देणे घेणे ही कल्पना सुध्दा नव्हती. मानवाचा जसा जसा विकास होत गेला तस तसे शिक्षण क्षेत्र ही बदलत गेले. शिक्षणा सोबत व्यक्तींच्या गुणांचा विकास, ज्ञानसंगोपन जर सहज करायचे असेल तर तेथे संगीता शिवाय पर्याय नाही.गद्य पेक्षा पद्य लवकर

37

मानवी जीवनात संगीताचे स्थान

प्रा सतिश जमधाडे
सहाय्यक प्राध्यापक संगीत विभाग,
श्री गणेश कला महाविद्यालय कुंभारी अकोला.

प्रस्तावना :

संगीत हा मानवी जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे. मनुष्य हा समाजशील, कलाप्रीय, सृजनशीलता असणारा, सौंदर्याचा आस्वाद घेणारा प्राणी आहे. भारतीय व पाश्चात्य विद्वानांच्या मते जीवनातींल प्रत्येक कार्य कलात्मक मानल्या गेले आहे. प्रत्येक व्यक्तीला संगीत आवडतेच. संगीत जीवन जगण्याची उर्जा देते, दुःख विसरण्यास मदतकरते, संगीतहे भावना अभीव्यक्तीचे एक सशक्त माध्यम आहे.संगीताची एक वेगळीच भाषा आहे. आनंदात असणारा मानुससुखी असतो, पण सुखी असणारा माणुस आनंदी असतोच असे नाही. उच्च कोटीच्या संगीतातुन आनंद मिळतो. स्वरांचा आनंद व अनुभव निखळ आहे. संगीताच्या माध्यमानेचकलाकार रसीकांच्या मणात घरकरतो, त्यांच्या हृदयात शिरतो.

दैनंदीन जीवन व संगीत:

मंगलप्रसंग:

ज्या क्षणी बालकाचा जन्म होतोतेथुनच त्याचा सांगीतीक जीवनाचा प्रवास सुरूहोतो. जन्मताच सुरूहोणारे बाळाचे रडणे म्हणजे त्याचा सुरचहोय. त्याच्या शरीरात एका लयीत धडधडणारेहृदय म्हणजे ताल होय. त्याच्या जन्माने घरातील वातावरण आनंदाने न्हाउन गेलेले असते. त्याच्या आगमना प्रित्यर्थ दारात मंगल वाद्याचे ध्वनी घुमु लागतात. बाळ रडतांना आईनेगायीलेली अंगाई कानावर पडताच झोक्याचा लयबध्द हिंदोळयावर त्याच रडण थांबुन तोखेळायला लागतो. तेंव्हा त्याच्या आईच्या चेहऱ्यावर अलगत हसू उमलत. जीवनातील प्रत्येक शुभप्रसंगाचा श्रीगणेशासंगीतानेकेला जातो. मग ते नामकरण असो, वाढदिवस असो, मुंज असो, लग्नसमारंभ असोकी मग मृत्यू असो, शेवटचा प्रवास सुध्दा राम नाम सत्य हे असे म्हणत असतांनाच टाळ, मृदंग, चिपळयाच्या गजरातत्याची अंत्ययात्रा निघते.

श्रमपरिहार :

शेतीवर कामकरीत असतांना किंवा मोटहाकित असतांना मोटेच्या कूईकूई आवाजात शेतकरी गायला लागताच बैल ही मोठया जोमाने मोट ओढू लागतात. तसेच नदीवर कपडे धुतांना, समुद्रावर मासेमारीकरतांना, सकाळच्या वेळी जात्यावर दळतांना ओठातुनगुणगुणत त्याच गाण्यात रूपांतरहोताचसारा क्षिण निघुन जातो आणि कामाला नवा हुरूप येंतो. हीसंगीताची किमयाच म्हणावी लागेल.

मणप्रसन्नता :

पुर्वेला सुर्याची लाली येताच मंदिरातून आरत्या, भुपाळया ऐकू येवू लागतात. त्याच बरोबर सकाळच्या वेळी वासूदेवाची स्वारी गाण गात अंगणात येते त्याच गाण ऐकून मण डोलायला लागत.कूठे नंदिबैलवाले बैलाच्या गळयात किनकिनणाऱ्याघंटाच्या आवाजात आपले लक्ष वेधुन घेतात. मण प्रसन्नतेने भरून जाते.

भावना अभिव्यक्ती :

भावना अभिव्यक्तीचे सशक्त माध्यम म्हणूनसंगीताकडे पाहील्यास वावगे ठरणार नाही. एखादीगोष्ट शब्दात सांगीतल्या पेक्षा ती संगीताच्या माध्यमाने सांगीतली तरती जास्त परिणाम कारक ठरते. सुखापासून दुःखापर्यंत, संयोगापासून वियोगापर्यंत, हसण्यापासून रडण्यापर्यंत सर्वच भावना संगीताने जास्त स्पष्ट होतात.

मणएकाग्रता :

संगीताद्वारे मणातील उद्वेग कमी होवुन मण शांत व स्थीर होवू लागत. झुळझुळ वाहणाऱ्या नदीच्या पाण्याचा आवाज, त्यावर पक्षांची मंजुळ किणकिण आपले कान ग्रहन करू लागतात. व आपन त्या आवाजात हरवून जातो. आपल्या आवडीचे एखादे गीत ऐकतांना आपन त्या स्वरात व तालात हरवतो. थोडक्यात संगीताने आपले मण एकाग्र होवू लागते.

सामाजीक जीवन व संगीत :

मनुष्य हा समाजशील व कुटुंब वत्सल प्राणी असल्याने आपल्या जीवनातील प्रत्येक घटनांना तो महत्व देतो. त्या प्रसंगी संगीत जीवनाला रंगविण्याचे काम करते. समाजाला जोडण्याचे, एकसंघ ठेवण्याचे काम संगीत करते. याच संगीताच्या आधारे व राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी तसेच संत शिरोमनी गाडगे बाबांनी आपल्या भजन किर्तनाच्या मार्गाने समाजाचे प्रबोधन करून त्यांना शिक्षणाचे महत्व पटवून दिले. कर्मठ रूढी, प्रथा, परंपरा, अंधश्रध्दा, व्यसन आदिंनी ग्रासलेल्या समाजाला, अज्ञानात खितपत पडलेल्या समाजाला जागृत करून अंधारातुन उजेडात आणले. ते फक्त संगीताच्या माध्यमानेच.

शैक्षणिक जीवन :

प्राचीन काळी मनुष्य जेंव्हा रानटी अवस्थेत होता, तेंव्हा शिक्षण देणे घेणे ही कल्पना सुध्दा नव्हती. मानवाचा जसा जसा विकास होत गेला तस तसे शिक्षण क्षेत्र ही बदलत गेले. शिक्षणा सोबत व्यक्तींच्या गूणांचा विकास, ज्ञानसंगोपन जर सहज करायचे असेल तर तेथे संगीता शिवाय पर्याय नाही.गद्या पेक्षा पद्य लवकर

लक्षात राहते. व त्या पद्याला संगीताची जोड असेल तर मग सोन्याहून पिवळे. शिक्षणात संगीताची मदत घेतल्याने उद्दीष्ट लवकर साधन्यास मदत होते. शारीरिक शिक्षण क्षेत्रातील विविध सांघीक कवायती, विद्यार्थ्यांचे सामूहीक संचलन नुसत्या हालचालीवर भर न देता "कदम कदम बढाए जा, खुशी के गीत गाए जा" अशा एखादया गीताचा आधार घेतल्यास विद्यार्थी मनापासुन त्यात भाग घेतील परिणामत: शारीरीक शिक्षणाची उद्दीष्टे साधली जातील.

राष्ट्रप्रेम :

शालेय जीवनात विद्यार्थ्यांना देशभक्ती पर गीते शिकविल्यास त्यांच्या मध्ये समर्पनाची भावना, सांघीक भावना, देशप्रेम इ. गुण विकसीत होतील गद्य पुस्तकी वाचनापेक्षा रणवाद्यांसह गायलेले समुहगीत शतपटीने प्रभावी ठरेल. शंभर व्याख्यानाने जे साधनार नाही ते एका गीताने साधले जाते. उच्च गुणांनी युक्त असा समाज तयार करायचा असेल तर, बालमनावर चांगले संस्कार करायचे असतील तर, शेक्षणिक क्षेत्रात केवळ संगीतच अपेक्षित बदल करू शकते.

विषय आकलन सोपे करणे :

संगीताचा विविध शास्त्रांशी अगदी जवळचा संबंध येतो. भाषा विषयात गद्य व पद्य असते. पद्य शिकवितांना काव्य वाचनापेक्षा ते गायनाने जास्त चांगले शिकविले जाते. व विद्यार्थीही ते तन्मयतेने शिकतात.विज्ञानातील ध्वनी, श्रुती, नाद असो की, अंकगणित. इतिहासातील घटना वर्णन असो कि शारीरिक शिक्षण. संगीताद्वारे सर्वच विषय आकलनास सोपे जातात.

मानवी आरोग्य व संगीत :

संगीतावर झालेल्या आतापर्यंतच्या परिक्षणातुन हे सिध्द झाले आहे की, अनेक असाध्य अशा शारीरिक व मानसीक रोगांवर संगीताच्या प्रयोगाने यशस्वीरीत्या मात करण्यात आली आहे. संगीताचा परीणाम हा मानसीक व शारीरिक दोन्ही बाजुवर प्रभावीपने होतो. मानसीक स्वास्थ चांगले असेल तर शारीरिक स्वास्थ सुध्दा चांगले राहते.

सारांश :

आजच्या धकाधकीच्या जीवनामध्ये व्यसनाधीनता, नैराश्य, ताणतणाव या सारख्या अनेक समस्यांमधुन संगीत मानसीक व शारीरिक रीत्या आपल्याला सुदृढ बनविते.

संदर्भ ग्रंथ :

१. संगीत मॅन्युअल -डॉ. मृत्युजय शर्मा, डॉ. रामनारायण त्रिपाठी -ए.जी. पब्लिकेशन न्यु दिल्ली
२. संगीत निबंधावली - किरण फाटक - संस्कार प्रकाशन
३. संगीत विशारद - डॉ. लक्ष्मीनारायण गर्ग - संगीत कार्यालय हाथरस

❑❑❑

38

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महिला सक्षमीकरण

प्रा. नीता पाठक
जी.एन.ए. महाविद्यालय, बार्शिटाकळी
जि. अकोला.

****

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर हे भारतीय भुमीतील एक महान व्यक्तीमत्व होते. भारतीय समाजजीवन आपल्या बौध्दीक क्षमतेने ढवळून काढणाऱ्या या महापुरुषाने भारतीय महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी महत्वपुर्ण कार्य केले आहे. डॉ. आंबेडकरांना लहानपणापासुनच सामाजिक विषमता व जातियतेचा अनुभव आला होता. जगात कुठेच एवढी विषमता नव्हती जितकी विषमता भारतात होती. या विषमतेला सर्वच समाजातील स्त्रियांना सामोरे जावे लागत होते. भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार, थोर प्रज्ञावंत, अर्थतज्ञ, तंत्रचिंतक, चिकीत्सक, लेखक, कृतीशील राजकारणी, उत्तम संसदपटू, अभ्यासु विचारवंत असे अनेक पैलू असलेले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे व्यक्तीमत्व संपन्न होते. एकुण लोकसंख्येच्या अर्धा भाग म्हणजे स्त्री. स्त्री शिवाय मानवी जीवनास पुर्णत्व नाही. प्रत्येक यशस्वी पुरुषाच्या पाठीमागे एक स्त्री असते. स्त्री ही पुरुषाची अर्धांगिनी आहे असे म्हटले जाते. सामान्यपणे असे असुनही मानवी समाजाचा अर्धा भाग असणाऱ्या स्त्रीची अवस्था अत्यंत दयनीय, सोचनीय अशी होती. डॉ. आंबेडकरांनी 'अबला' या दुर्बल समजल्या जाणाऱ्या भारतीय स्त्रीला 'सबला' बनविण्याचे महान कार्य आपल्या काळात तर केलेच परंतू भविष्यातही ही स्त्री स्वाभिमानाने आपले जीवन जगु शकेल याची तजबीजही करुन ठेवली आहे.

त्यांच्या मते कोणत्याही समाजाचे मुल्यमापन त्या समाजातील स्त्रियांची परिस्थिती कशी आहे यावरुन करता येते. समाजाने स्त्रियांच्या विकासाकडे लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे अशी त्यांची आग्रही भुमिका होती. त्यांच्या मते बुध्द हेच स्त्री स्वातंत्र्याचे आद्य पुरस्कर्ते होते. त्यांच्यावर म. ज्योतीबा फुलेंच्या कार्याचा तसेच भगवान गौतम बुध्दाच्या शिकवणुकीचा प्रचंड प्रभाव होता. तसेच छत्रपती शाहु महाराजांच्या कृतीशील कार्याची प्रेरणा